

121

27

॥ अथ रघुवंशस्य प्रथमसर्गाटीका ॥७७

Raghu vanshasya prathamam Sargatika

121

121
27

(B) 127

अथ

रघु वंश

विश्वामित्र

+

३५४

॥ श्रीसदाशिवाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ मातापितृभ्यां जनतो ममोवा माध्वजा
 नये ॥ सद्यो दक्षिणहस्ता तसंकुचदामदृष्टये ॥ १ ॥ अतरायतिमिरोपशान्तये शान्त
 पावनमचिह्नये भवम् ॥ तं वपुषिकंजरं मुखे मन्महे किमपि तु दिवं महः ॥ २ ॥
 शरणांकरवारि शर्मदंष्ट्रे चरणांवारि चराचरोपजीव्यं ॥ करुणामसुरैः
 कटाक्षापातैः करुमामं वक्तुं तर्ह्यत्यर्थवाहम् ॥ ३ ॥ वारुणीकाराभुजीमजीगराद-
 वाशमखिलं पश्चादक्षदस्फुरां लोके भयद्रुपशमेव विदुषां सौजन्यजन्यं
 यशः ॥ ४ ॥ मत्स्निग्धकविः सायं मन्दात्मा नृजिह्वक्षया ॥ ज्ञानद्वेषकादिदासी
 यंकव्यत्रयमनाकुलम् ॥ ५ ॥ कालिदासगिरांसारं कालिः सदस्वती ॥ यथाय
 तं साक्षाद्विदुर्जीयेतुमां दृशाः ॥ ६ ॥ तथापि दक्षिणावर्तं नृणां यो हृस्मावर्त्मसु ॥

वयंच काविदासो लिख्यवकाशं लभे महि ॥ वभारती काविदासस्य दुर्वारव्या
विषमर्द्धितः ॥ एका संजीवनी दीकातामयो जीवयति ॥ इहो नवयम
खेनेव सर्वख्यायते मया ॥ नमस्तु च लिख्यत किं लेना न पेक्षितं च यते ॥ ॥
इहा फलसकलकविकुलसिरो मारीः काविदासः काव्ययशस्यार्थकृते
व्यवहारविशिष्टतरक्षते यस्य परनिष्ठतयेकं तासमिह तृणापदेशं पूजयिष्यामि
कारिकवचनप्रमाणतः काव्यस्यानेकः श्रेयः साधनतः काव्यालापाश्च वर्जयेदियस्य
निषेधशस्त्रस्याऽसत् काव्ययतां न पश्यन् रघुः वंश्याय महाकाव्यचिकुषुम्भिकी
र्वितार्थाविदुपरिसमप्रसदाया श्रविष्ठरत्नसंगुलसाधनी भूतविशिष्टकृद्वे
तानमस्कारस्य शिष्याचारपरिसमाप्तत्वादासीन् मस्त्रियावस्तु निर्देशकपितृमुख
मिसाशी शिवन्यतमस्य प्रबंधमुखलसंगुलसाधनी काव्यनिर्माणस्य विशिष्टं शकार्यवति ॥
पतिमूलफलतेन विशिष्टशकार्ययो श्रवणं मशवंतु धनं सर्वस्य वल्लभा ॥ ॥

अथ स्वरूपमसिद्धं तन्मुष्णं दुःशर इति वायवी संहिता वचनवलेन पार्वती परमेश्व
 ररूपतत्तद्दर्शनप्रतिविपितस्या तावेकमिवादयेते ॥ वागर्थविज्ञि ॥ वागर्थवि
 सेकपदं ॥ इनेन सह निस समासा विभक्त्या पश्चात् पूर्वपदपकृति सरत्वेति वक्तव्ये
 एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं ॥ वागर्थविवशद्वयविवसे एतौ निस संबंधविषयः ॥ निस
 संवचयोत्पमानत्वेनोपादानान्निसः संवधशतमीमांसकाः ॥ जगतात्को
 कस्यति पितरौ माता अपि ता अपि तरौ ॥ पिता मातेति द्वैकशेषो वा माता पितरौ पित
 रौ मातरः पितरौ पूजनपिता अवि समरः ॥ एतेन सवशिवशेषजगज्जनकताया वैशि
 ष्टमिशर्यप्रदानशक्तिः परमकाशलीकतैस्तुच्यते ॥ पर्वतस्याऽप्येस्री पार्वती गौरी
 तस्याप्यसमिस एति ठा एजि हारि नाडी पगार्वाक्ती च परमेश्वरश्च पार्वती परमेश्व
 रौ परमशैवः सर्वोत्पत्तिनाथः ॥ मातुरभ्यर्हिततादत्तस्वरता चैव त्रींशु दस्य पूर्व
 निपातः ॥ वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थयो सम्यगज्ञानेयं तदेव अभिवाद्ये श्रीरूपमालं
 काररूपदत्तवस्य तः सिद्धमभिन्नेन समंतेन च धर्मः ॥ सामान्येन वदन्त्येव
 यच्चैवेदोपमेति शेषकश्चायमलंकारः कालिदासोक्तिश्च दैवदेवतासंबन्धुशर्मग
 णस्य प्रयोगांस्तु भूतस्यते ॥ तदूक्तं ॥ भूभेदा भूमिदेव त इति वकारस्य मृतजीवता

तत्र नयगमनसिद्धिः ॥ १ ॥ संप्रतिकविः स्यात्कारपरिहरिति च सूर्यसादिस्तोत्रकथनेन ॥ प्रम
वस्यस्मादिति प्रमयः कारणं ॥ उत्पत्तिः स्थाने ॥ अदो इत्यप्यप्रकर्तरे चकार के तत्ताय मिति
साधुः ॥ सूर्यप्रभवे यस्य सः सूर्यः प्रभवो वंशः कः प्रत्येकं विषयो पात्रेयाः शोच्यस्यासा
ममिति प्रज्ञा कः च दो चशब्दो महत्तरसूचयतः ॥ सूर्यवंशमाकलयितुं च प्रवृत्तिमयं
तथा च तद्विषयप्रबंधनिरूपणं तद्वशात्समिति भावः ॥ तथा हे दुस्तुदुस्तेन विभक्तिमश
क्यं ॥ इषदुःखि सादिना सलप्रमयः ॥ सगराणां संवत्सरा गतः तं सागरं समुद्रं मोहदज्ञा
ना दुष्टेन पुनर्न दुष्टं तु पुनः कल इत्यमरः ॥ अथ वा च सविन दुष्टं न पानपात्रेण ॥ च सवि
न दुष्टं पुनः पुनः काष्ठकरं दुष्टं ते सज्जनेः ॥ त्रितीर्षः सारितुं मे दुःखं रस्मिभवा मि ॥ तुरतेः
सेनेता दुःप्रसयः ॥ अत्यं साधु नेरुधिकारं मोन सुकर इति भावः ॥ इदं च कोशलकषकथ
नस्य प्रबंधं महत्वाच्यमेव ॥ तदुक्तं प्रतिपाद्यं महीमा तस्य प्रबंधं महत्तर इति लक्षणं
तु ॥ अशक्यार्थं प्रवृत्तिफलमाह ॥ २ ॥ मन्द इति ॥ किं चित् मंदो मूढः ॥ मुढा त्वापदु निर्मा
ग्या मंद इति प्रमरः ॥ तथापि कवियशाः प्रसुः कवीनां स्वयंशः काव्यानिर्माणेन संज्ञा
तेतत्प्रार्थनाशीलोऽहं प्राशुना उन्नः पुरुषेण लभ्ये प्रायेण फले पूलविषये मोहात्मे
नाहं प्रज्ञानं दर्शनाहं उद्धाहः पूलमहं एयोत्येतत् सोवामनो इह हस्ये इव ॥

उच्यते प्रोक्तं न तो दग्ग इयमरः ॥ स्वर्गे ह स्वर्ग्य बा मन इयमरः ॥ उपहास्यता उपहासविषयः ॥
 तां ॥ क्रुहको र्णत इति एष प्रसयः ॥ गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥ ३ ॥ मदभेद तर्हित्य ज्यता
 मपठद्योग इत्युत् आह ॥ अथवेति ॥ अथवा पक्षांतरं पूर्व सुरभिः कविभिः वाग्मीकिप्रभु
 रैः कृतवाग्दारे कृतवाग्ममां यणादिप्रबंधरुपापासेवद्वारं प्रवेशोपायो यस्य सक्त
 तवाग्दारस्तस्मिन् अस्मिन् सूर्य प्रभवं वंशो कुले जन्म नैकवक्ष्यमाणः संतानो वंशः ॥ व
 ज्ञेयमणि मेदकस्तु विविशे लोका ॥ वंजं त्वस्त्रीकु विरागस्तुष्टोः मणि मेदे रत्न मेद इ
 तिकेशवः ॥ समुत्कीर्ण विद्व मणौ रत्नेस्तु त्रयेव मे गतिः ॥ संचारः प्रवेशादृति यावत्
 अस्मिन् वृत्तं नीये रघुवंशे मम वाक्सा रोश्वी इत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवं रं वृत्तं रोश्वी प्रवेश
 स्तद्वर्णनं प्रतिजानीते ॥ दोहमितीभिः श्लोकेः सोहृत्तु र्गमनवक्ष्य इत्युत्तरा संव
 धः ॥ किं विधानां रं वृत्तं मित्यत्रोत्तराणि विशेषणानि योज्यानि आजन्म आजन्म ज
 न्मारभ्ये इत्यर्थः ॥ आरम्भं दाभि चैरित्यभि विधा वंशीभावः ॥ ततस्मात् ॥ ५

ज्ञानाभित्यनेनसुसुपेति समासः॥ एवमुत्तत्रापि द्रव्यम्॥ आज्ञानशुद्धानां नि
वेकादिसर्वसंस्कारं संपन्नानाभित्यर्थः॥ आफलोदयं फलोदयं सिद्धिं कर्मियेषां
तेतयोक्तास्तेषांप्रादुर्ध्वगामिनः॥ मित्यर्थः॥ आसमुद्रादितेरीशानां सर्वेभ्योमानाभि
त्यर्थः॥ आनाकं रथवर्मयेकं तेषामिन्द्रसहचारिणामित्यर्थः॥ अत्र सर्वत्र आहो
भिविध्यर्थत्वद्वयम्॥ यथासादृश्यम्॥ इत्यनेन अव्ययीभावः॥ ततो ह्यतएव न सुसु
पेति समासः॥ एवं यथा कर्मणि चित्तार्थिनामिह्यदिनांमपि द्रव्यं यथाविधि कृता
ग्नयो ये स्तेषां यथा ममायमिह्यमनतिक्रम्य॥ अर्चिता अर्थिनो ये स्तेषां यथा परा
धं पापमनतिक्रम्य दंडे येषां तेषां यथा कालप्रवोधिनां कालमनतिक्रम्य प्रवोधि
नां प्रवोधनपीडितानां॥ चतुर्भिर्विशेषणैर्देवताननातिथि सत्काण्डं दृष्टव्यं मजा
पातनसमयजागरू॥ कलादि निविवाक्षितानि॥ ६॥ त्यागा येति॥ त्यागायदानया

त्यागं विहाय तं दानमित्यमरः ॥ सत्यात्रे विनियोगस्या गंतस्मे संभृतार्थानां संचितधा
 नानां न इत्यापाराय सत्यायमित ॥ भाषिणं स्वल्पभाषणशीलानां न तु प्रभुत्वापय
 प्राप्ते विजिगीषुणा विजितुमिच्छूना न त्वर्थसंग्रहाय प्रजायेशं तानाद्यग्रहमेधिनां
 कृतदारपरिग्रहणां न तु कामोपभोगाय ॥ अत्रत्यागाये सादिष्ठचतुर्थी रतादर्थ्य
 इत्यादिना तादर्थ्यचतुर्थी संज्ञासविधानज्ञापकाच्चतुर्थी ॥ गृहे दीरे मेधने सग
 च्छते इति गृहमेधिनः ॥ दारेषुपि गृहा इत्यमरः ॥ जायाच गृहणी गृहा इति ह
 लायुधः ॥ मेधसंगम इति धातोर्नि ॥ एभिर्वैश्वरोः परोपकारित्वं सूयवचनता
 सप्येषाः परत्वं पितृणामानुरागं प्राप्ता च विवक्षितं नि ॥ ६ ॥ गृहे भव ॥ ६ ॥ शिरो
 भावः शेषावंधात्यं ॥ शिरो तं शशवं वात्यमित्यमरः ॥ पाशाभं ज्ञातव्यं वक्ष्ये नो द्वात्रा
 दिभ्योऽशाच इत्यशाप्रत्ययः ॥ तस्मिन्वात्येनयसि अभ्यस्तु विद्यानां ॥ एते वृत्तचर्यो

त्यागं विनायतं दानमित्यमरः ॥ सत्यात्रे विनियोगस्या गल्लस्ये संभृतार्थीनां संचितधा
 नानां न इत्यापाशय सत्यायमित ॥ भाषिणं स्वल्पभाषणशीलानां न तु प्रभुत्वापय
 शासे विजिगीषूणां विजेतुमिच्छूनां न त्वर्थसंग्रहाय प्रजायेतानां यग्रहमेधिनां
 कृतदारपरिमृहणां न तु कामोपभोगाय ॥ अत्रत्यागाये सादिष्ठचतुर्थी रतादर्थी
 इत्यादिना तादर्थ्यचतुर्थी समासविधानज्ञापकाच्चतुर्थी ॥ गृहे दीर्घे मेधने सग
 च्छते इति गृहमेधिनः ॥ दारेष्वपि गृहा इत्यमरः ॥ जायो च गृहणी गृहा इति ह
 लाउधः ॥ मेधसंगम इति धातोर्नि ॥ एभिर्वैश्वरोः परोपकारित्वं सूचय वचनता
 सप्येषाः परत्वं पितृणां मानसं ॥ आह्वयविवक्षितं नि ॥ ६ ॥ गारे क्व व ॥ ६ ॥ शीरो
 भीवः शीरो वं वात्यं ॥ शीरो वं शं वं वात्यमित्यमरः ॥ आशभज्जातयो वत्स नो द्वात्रा
 दिभ्योऽशा च इत्यशा प्रत्ययः ॥ तस्मिन् वात्येन यसि अभ्यस्तु विद्यानां ॥ एतैर्वत्स च यो

ज्ञानाभित्यनेनसुसुपेति समासः॥ एवमुत्तत्रापि द्रष्टव्यम्॥ आजन्मशुद्धानां नि
वेकादिसर्वसंस्कारं संपन्नानाभित्यर्थः॥ आफलोदयं फलोदयं सिद्धिं कर्मियेषां
तेतयोक्तास्तेषांप्रादुर्ध्वगामिनाभित्यर्थः॥ आसमुद्रादितेरीशानां सर्वेभिराज्ञानाभि
त्यर्थः॥ आनाकं रथवर्मयेदंतेषामिन्द्रसहचारिणामित्यर्थः॥ अत्र सर्वत्र आहो
भिविध्यर्थत्वद्वयम्॥ यथासादृश्यम्॥ इत्यनेन अव्ययीभावः॥ ततो ह तेषां देनसुसु
पेति समासः॥ एवं यथा कर्माद्युत्तार्थिनामिह्यदिनामपि द्रष्टव्यम्यथाविधि कृता
ग्नयो ये स्तेषां यथा ममार्यभिलाषमनतिक्रम्य॥ अर्चिता अर्थिनो ये स्तेषां यथा परा
धं पापमनतिक्रम्य दंडयेयां तेषां यथा कालप्रवोधिनां कालमनतिक्रम्य प्रवोधि
नां प्रवोधमधीनानां॥ चतुर्भिर्विशेषणैर्देवताननातिथि सत्कादं दृष्टव्यं त्वमजा
पातनसमयजागरु॥ कलादिनिविवाक्षितानि॥ ८॥ त्यागायेति॥ त्यागायदानया

प्रमेविवक्षितः ॥ यमो भावो यो वने तारुण्यं यो वने समे इत्यमरः ॥ युवादिवादां यय-तस्मि
 नारुण्ये वा यमि विषयौ यो नो भोगमिलापिणः ॥ एतेन सह स्याद्भ्रमेविवक्षितः ॥ यदस्य
 भावः वार्द्धके वरुहं हं हं मनोनादादिभ्यः प्रतिबुजः ॥ वार्द्धके वरुहं साधाते वरुहं हं हं कर्म
 लोतिविषयः ॥ साधातार्थे वरुहं च निवक्तव्यात्समूहिको बुजः ॥ तस्मिन्नेवार्द्धके वयसि मू-
 नीनां वतिरिव वतिर्येषां तेषां एते वा एण स्याद्भ्रमेविवक्षितः ॥ अतेशरीरमागकाले यो
 गेन परमात्मनो न योगः संनतः नापयध्याने संगतियुक्तिर्विद्यमरः ॥ तनुं यं जंतीति त-
 नुं यजः अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति किं प ॥ तेषां देहस्यागिना ॥ एतेनैव भावो विवक्षितः ॥
 ॥ चारुणमितीति ॥ शोहं लंघप्रशौर्वहं तनुवाग्भिभवाप्यल्पवाणीविस्ताराविसन ॥
 तेषां गुणैराजन्मशुद्ध्यादिभिः कर्तृभिर्करुणैर्ममश्रात्रमागयनापलेयचपलस्य कर्म
 नापलचपलकर्मप्रविमर्ष्यकरणरूपं कर्तुं ॥ युवादिवाकर्मण्यपि क्रिया चोपपदस्या
 दिना ननु यथा प्रोक्तः स नं पेरितः स नृवृणो मन्वये विषयप्रबंधवृक्षो ॥ ॥ कुलके
 संप्रति संप्रबंधपरिहाराय संतः प्रार्थयते ॥ जमिति ॥ रघुवंशस्य प्रबंधं संदसत्तु एते
 षयोर्व्यक्तौ हंतवः ॥ संतः कर्तारः श्रानुमर्हति ॥ तृयाहि ॥ हे मा विशुद्धिः निर्दोषस्वरूपस्या

सुः

मिकापिवातेहतरसंसर्गोसकोदोषोवाप्रनोसंलक्ष्यतेनान्यत्रतद्धदत्रापिसंतरेवगुण
 दोषविवेकोपिकोरीयोगनान्यइतिभावः॥१७॥वैश्वस्यस्वरूपक्षिपति॥वैवस्वतइति॥मन
 सईषितोऽत्रिसीरुधीरविहंसइतियावत्॥एषादरादितात्साधुतेषामाननीयः
 पूज्यःछंदसावेदानां॥छंदःपद्येचवेदेत्येतिविश्वः॥प्रणवःॐकारइव॥ॐकारप्रण
 वोसमाविष्टमरः॥महीक्षयंतिईशतेइतिमक्षितः॥सीतीश्वराः॥क्षिधातोरेष्यर्थ
 तातक्षिप॥तुगागमश्चतेषामाद्यःआदिभूतःविवस्वतःसूर्यस्यापयंपुमान्वैवस्वतो
 नामवैवश्चतइतिप्रसिद्धोमंलुरासीत्॥१८॥तदन्वयइति॥शुद्धिरोस्तीतिशुद्धिमानतस्या
 स्मिन्शुद्धिमतीनिर्देशमिति॥तदन्वयेतस्यमनोरन्वयेकुलोअन्ववायोअन्वयोव
 शोगोत्रंजाभिजनःकुलमितिहायायुधः॥अतिशयेनशुद्धिमानशुद्धिमतरः॥दिव्य
 नविभज्यतायादितरप॥दिलीपेइतिप्रसिद्धेजाता॥इंदुःरिवशसुजोत्तमः॥१९॥व्यु
 ठसादिभिःस्त्रिभिःश्लोकेदिस्त्रिभिर्विशिनदि॥व्यूठविपुलंमूर्ध्निस्थावंसंमचारिष्टंतियादवः
 व्यूठोरस्कः॥उरःप्रभृतीभ्यःव्यप॥व्यूठविपुलंमूर्ध्निस्थावंसंमचारिष्टंतियादवः
 वृषस्यस्कंधइवस्कंधोयस्यसःवृषस्कंधः॥तथासयंमृगमानेतादनेतरपलापिवहुवीहि

शालो वृक्ष इव प्रांशु रूपा नतः शाल प्रांशु प्रकार वृक्ष यो शालः शालः सर्जन तस्मै इति या
दवः ॥ महाभुजे महाबाहुः ॥ आत्मकर्म समं स्या पादानुरूपं देहमाश्रितः ॥ प्राप्तः प्राप्तिः
सा त्रसं वधी धर्म इव मृतिमान् पराक्रम इव स्थितः ॥ दुःखं प्राप्तिः ॥ सर्वं प्राप्तिः ॥ चर्चति
रिते सोरेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽपि ॥ चलेन सर्वाणि भूतानि तेजसा नमिष्यन्ति ॥ तैत्तिरीय
वर्तते जेभिभावी तेन सर्वेभ्यः पुनः ॥ अस्मिन्नाशरीरेण ॥ आत्मजीवे धरतो देहः स्यात्तवेप
रमात्मनि नित्यादवः ॥ मेसरि वतुर्जीभूमी कात्याश्रयः क्रम्य स्थितः ॥ मेराव विप्रोषण
नियोज्यानि ॥ प्रथमिश्च सुरेन्द्राणां मात्रा निमित्तो न्य ॥ तस्मादममेव तेषां सर्वभूता
न तेजसातिमनुवचनं द्रातुः सर्वतेजोभिन्नावित्तं ज्ञेयं ॥ १४ ॥ आकारेति ॥ आकारेण मू
र्त्तसदृशी प्रज्ञा यस्य स प्रज्ञा सदृशगमः प्रज्ञानुरूपं शास्त्रपरिश्रमः ॥ आगमे सदृश
रंभः कर्म यस्य स तयोक्तः ॥ प्रारभ्य इति प्रारंभः ॥ कर्म तेन सदृश उदयः फलोदयः पूर
सिद्धिर्यस्य स तयोक्तः ॥ १५ ॥ भीमेति ॥ भीमश्च कांतिश्च नृपगुणैः राजागुणैः तेजः
प्रतापोदितः कुलश्रेष्ठः क्षत्रियसदृशः क्षत्रियसदृशः क्षत्रियसदृशः क्षत्रियसदृशः क्षत्रियसदृशः
यादोभिः जलमार्गैः ॥ जाह्नवसि जलजं तव इत्युपरः ॥ रत्नैश्च गणैश्च इव अद्रिष्यः ॥ आ
नभिः भवन्तीत्ययश्चाभिगम्य ॥ अयं गीतः ॥ अयं वभूव ॥ १६ ॥ रेणुमात्रमिति ॥

नियंतुः श्रीशुकस्य सारथेऽप्रतस्य दिक्षीपस्य सवंधि न्योनेमीनां चक्रधाराणां वृत्तिरिव
वृत्तिव्यापरोयासांताः गचक्रधाराप्रधिने निरिति यादवः ॥ चक्रं रथांगं तस्यांते नभिः ॥ स्त्री
स्यात्प्रधिः पुमानित्यमरः ॥ प्रजाः आमनोर्मनोराभ्यत्यर्थः निविधिः पदद्वयं चेतत्समास्यावे
भाविकत्वात् ॥ सुस्मदन्प्रस्ताप्रहताच्युवर्मनः ॥ आचा फुटते रध्वनश्च परभितेस्तत इत्यर्थः ॥ रे
खाप्रमाणमस्य रेखामात्रम् ॥ रेखाप्रमाणमीषपीत्यर्थः ॥ प्रमाणो ह्यसज्जित्यादिनामात्रचप्रत्ययः ॥ प
रशद्विशेषणं चेत्तत्तन्व्यतीतुः ॥ नाति कांतवत्यः ॥ कुलसारविप्रेरितारथजे मयस्त्वतस्य ॥ प्रजाः
पूर्वसुस्मार्गं नजहुरित्यर्थः ॥ ७० ॥ प्रजानामिति ॥ सराजप्रजानां भूत्यर्थः दृष्ट्यर्थमेवात्रार्थेन
सहनित्यसमासो विशेष्यलिङ्गताचवत्तया ॥ ग्रहणाक्रियाविशेषणं चेत्तत्तन्मते प्रजाभ्यो व
चिष्यंशरूपं परमग्रहीत् ॥ भागधयः करोवन्निरित्यमरः ॥ तथा के ॥ विसहस्रगुरायः श्रीकर्म
रितत्सहस्रगुरांपया तथा सहस्रधा उत्सृष्टुं दातुं ॥ उर्जः ॥ क्रियाविशेषणं चेत्तत्तत्संभु आदते
र गृहणाति सो गंधरसे स्वादे तित्कादौ विषरागयोः ॥ शृंगारादौ द्रवीर्ये देहधातुं कुप इति ॥ श्वः ॥
संप्रतिष्ठिरोर्यसं न्नयस्य तस्यार्थसाधनेषु परनेरपेक्ष्यमाह ॥ रे ॥ ति ॥ तस्य राज्ञः सेनाचतुरंगवत्

परिच्छाद्यतेऽनेनेति पस्विदः॥ उपकरणं वभ्रवद्वत्र चामारदितुल्यं न भ्रुदित्यर्थः॥ पुंसि संज्ञायां
घः प्रयेरोति घप्रत्ययः॥ ह्यदेर्घत्वाय सर्गस्येति उपधायाह स्वः॥ अर्थः प्रजे ज्ञानस्य साधनं नृद्वयं
मेव शास्त्रेषु ब्रह्महता कुंठिता बुद्धिः॥ व्यावृत्तेऽपि पाठः॥ धनुषि आततात्राः॥ पिता गौरी ज्योतिर्
जिनी गुरा इत्यमरः॥ नीतिप्रसरमेव रोयंतस्याभ्रदित्यर्थः॥ १६॥ राज्यभ्रलंघनस्य मन्त्रः नमपि स्या
स्तीत्याह॥ तस्येति॥ संवृत्तिमंत्रस्य गुणस्य॥ वेदभूदेव प्रवादे मंत्र इत्यमरः॥ १७॥ हवींदिस्तचको
भुक्कुटीमुखरागादिराकारं चैमि॥ तं॥ चेष्टा हृदयागतवीचारे वा॥ इंगितं हृद्गतो भावो वहिराकाराकृत
वितिसंज्ञनः॥ मूढे ओकारे गिते यस्य तस्य स्वभावचापत्यादय परंपरया मुखरागादि लिंगैर्वीजैर्गतिर
यगमित्रस्य प्रारभ्यंत इति प्रारंभाः सामाद्युपायां प्रयोगाः प्रागत्य व्ययेन पूर्वजन्मोच्यते तत्र भावः
प्राक्तनाः सायं चिरमित्यादिनाद्युप्रप्रः संस्काराः पूर्वकर्मवासना इव फलेन कार्यसामान्यमेवा अनुभा
तुं योग्या अभूवन्॥ अत्र याज्ञवल्क्याः॥ मंत्रमूलं यतो राज्यमत्तो मंत्रसुरक्षितं॥ कुर्याद्यद्यतं न विदुः
कर्मणामाफलोदगविति॥ १८॥ सप्रसामाद्युपायान्विनैवात्मरक्षादिककृतवानित्याह॥ ज्ञातेति॥ अ
ज्ञतोऽभीतसन्नासोपाधिमेतरे रोवत्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेव आत्मानं शरीरं जुगोपारक्षी
तवान्॥ अनातुरोऽसुग्रा एव चर्मसुकृतं भोजे अजितवानित्यर्थः॥ अगद्युर्गर्भं शीतल एवार्थं

द्रमाददेस्वीकृतवान्नासिगृधिचैमिषीयेः कु रिति प्रत्ययः ॥ असक्त रहित एव सुखमभूत् ॥ २१ ॥
 परस्परविरुद्धं नामपिगुणानां तत्र साहचर्यमासादित्याह ॥ ज्ञान इति ॥ ज्ञाने परवृत्ता तपरिज्ञाने
 सत्यमिमेनं वाच्यमनं ॥ यथाह कामंदः ॥ नाभ्योपतायिवचनं मोनवृत्तचरिमुतेति ॥ तत्कोप्रतिकारसा
 मर्थसत्यापक्षमात्रपकारसहनं ॥ अत्र चाराः कः शक्तानां भूषणं क्षमेति ॥ त्यागे वितरणे सति ॥ त्यागे वि
 नं हायते दानमुत्सर्जने विस्मर्जने विप्रारणं वितरणं स्पर्शने प्रतिवादनं मित्यमरः ॥ स्थाधाया विकल्पनस्य
 विपर्ययोऽज्ञावाः ॥ अत्राहमनु ॥ न दत्त्वा परिकीर्तयेदति ॥ इदं तस्य गुणः ॥ ज्ञानादयः ॥ गुरोर्विरुद्धं मेनि
 दिभिरनुवेधित्वा सहप्रसवे जन्म एव ते सप्रसवाः सहोदरा इव जन्मन् ॥ विरुद्धा अपि अगुणास्तस्मि
 न्मविरोधे नैव स्थिता इत्यर्थः ॥ २२ ॥ दि वि धं ॥ वृत्तं ज्ञानतो वयसा च तत्र तस्य ज्ञाने न वृद्धत्वा माह ॥ अ
 नाकृष्टेति ॥ विषयेषां द्वादिभिरनाकृष्टं पाञ्चसीकृतस्य विधौ नापारहस्यनः ॥ पारमेतं दृष्टवतः ॥ इ
 शोकनिष्ठा ॥ धमेरति यस्य तस्य राशः ॥ जरसजरया विना विरुद्धा ॥ अरेणमरः ॥ विद्विदि योऽप्रत्य
 यः ॥ जरपाञ्जरसम्यतरस्यामिति जरसा देसः ॥ वृद्धत्वं वाङ्मनासीत् ॥ तरयुक्तं नो विषये रा
 शादिज्ञानगुणसं पत्ता ज्ञानतो वृद्धत्वासीत् इत्यर्थः ॥ नापस्तु चतुर्विधं वृद्धत्वं मिलित्वा अनन्तरं
 त्यादिनाविरोधरात्रयोरावे राश्वयज्ञानशीलं न वृद्धत्वा न्युक्ता नालं बोचत ॥ २३ ॥ प्रजानामिति

प्रजायंत इति प्रजाः जनाः उपसर्गोचसंज्ञाया मिति उपत्ययः ॥ १ ॥ सिं विनयस्य विज्ञाया द्या ॥
 कारणात् सन्मार्ग प्रवर्तनाः देतियावत् ॥ रक्षणाद्भवहेतुन्यस्त्रा ॥ दयानीकरणा दि
 यावत् ॥ भरणदन्धाना दिज्ञियावशादाय ॥ अपिः समुच्चरो ॥ स्राजपिता भूत ॥ तं संपितर
 त्या ॥ स्तुजन्महेतवोजन्माप्रकर्तकेवलमुदक ॥ एवाऽभूवन् ॥ जननमात्रं पितृणां दायाः ॥ स वापि स्रा
 रक्षणादिकंतु स एव करोति तिसि ॥ तत्त्वव्यपदेशः ॥ आहुश्च सपिता यस्तयैव क इति स्म
 रणात् ॥ २४ ॥ स्थित्या इति ॥ दंष्ट्रमर्हति ति दंष्ट्राः ॥ दंष्ट्रादियादितिय प्रत्ययः ॥ अदृष्टान्दृष्ट
 नाजदंष्ट्राश्चैवाप्यदंष्ट्रन् ॥ अयरो महदा मोतिनरकंचैव गच्छतीति शास्त्रवचनं ॥ तान्
 द्यानेव स्थित्ये लोक प्रष्टो ये दृष्टयतः ॥ प्रीक्षयत एव प्रसूतये संताना ये वपरि सो तु दोरभ्य
 र ॥ रिहण ॥ त एव मनीषिणो विदुषो दे ॥ वज्ञस्येतियावत् ॥ विद्वान्निपाश्री दो वज्ञः संसुधीः कोवि
 दो बुधः ॥ धीरो मनीषीत्यमरः ॥ तस्य दिक्षी प स्याथ कामा वपि धर्म एवास्तां जातो ॥ असेर्लु ३
 अर्थकामसाधनयोर्दंष्ट्रिहाययो लोकस्थापनप्रजोत्यादनं रुतधर्मार्थत्वेना लुष्टानादर्थ
 कामो वपि धर्म शेषवता मापो दय न सराजाधो गजरोक्त रित्यर्थः ॥ आह गौतमः ॥ यथा रा

किं धर्मार्थका तेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरे स्यादिति ॥ २५ ॥ दुष्टो हेति ॥ सराजा जज्ञाय यज्ञकर्त्तुं
गोभुवंदुदोहकर महरो नैरिक्ताचकारेत्यर्थः ॥ मद्यवा देवद्रः सस्या यस्य संवद्धे पितुं दिवं
स्वर्गं दुदोहदुले काव्यमहीनलेखिमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥ क्रियार्थं पपदत्येतादिनां स यज्ञ
स्याभ्यां चतुर्थी ॥ एवमुक्तौ संपदोर्वि विमयेन परस्य रमादानप्रतिदानाभ्यां भुवनद्वयं दधतुः प्र
प्यतुः राजायज्ञौ दिन्द्रलोकसिंदश्रोदके नभस्लोकं प्रयोषेत्यर्थः ॥ इत्तंच दंष्टनीतौ ॥ राजा त्व
र्थात् स माहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् ॥ पीरणीतो मेघवाहस्तु महती नृकृष्णो हेति ॥ किंचेति ॥ व५
राजानो न्योनृपाः राक्षीतुर्भयचातुस्तस्य राज्ञो दिक्षीपस्य यस्यः कीर्तिना नुययुः किंच नानुच
क्रुः स्वचक्रुः यद्यस्मात्कारणम् ॥ तः करता चोर्वपस्वेभ्यः परधनेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यो
व्यावृत्ता सती प्रुतो वाचकमादोस्थिता प्रवृत्ता ॥ अपहंती तस्य ॥ वाततस्कर एवा ॥ १८ ॥ इत्यर्थः ॥
अथवा ज्ञाना सत्यर्थं ज्ञानं शब्दः करोतीति न्यायेन शब्दोऽस्थितस्करितत्वरूपात्, स्तीत्यर्थः
३१ ॥ द्वेष्ट इति ॥ सिद्धस्सदाद्युः शत्रोः द्वेष्टः शत्रुरप्यतिशयोक्तिः ॥ औषधं यथा औषधमिव
तस्य दिक्षीपस्य संमतोऽनुमत आसीत् ॥ दुष्टो दुराचरो जनः प्रेतेऽपि प्रेमास्पदीभूतो विडिर

गतेति मूलपाठः उरगहृत्सर्पसृताग्रं गुल्लिरिव ॥ धिया एतु मपे दुष्टात्तन इति न्यायात्
 साज्यप्रासीत् ॥ तस्य शिरःखैवेधुर्दुष्ट एव शत्रुरित्यर्थः ॥ तस्य भरोपकानिह मातः ॥ तमि
 ति वेधाः श्रेष्ठाः ॥ श्रेष्ठा प्रजापतिर्वेधा इत्यमरः ॥ तं हि लीपं समाधीनं त इति रमाधिः ॥
 कारणं समाधीनं महाभूतानां ॥ पृथिव्येतजो वाय्वाकाः ॥ नान्यसमाधिसे नरः सर्जनूनं
 ध्रुवमित्युत्प्रेक्ष ॥ चित्तवृत्तनिरोधः समाधिः ॥ तथा हि ॥ तस्मिन् राजा सर्वगुणः सुपरसादि
 महाभूतगुणवदेव परार्थपरः प्रयोजनमेवैकं मुख्यं कल्पयेद्यते तयोक्तोऽस्य महाभूत
 गुणपमानेन कारणगुणः कार्यसंक्रामंतीति न्यायः सूचितः ॥ २५ ॥ वेला समैद्रक
 लानि ॥ वेलाकृते पिवादिधेरिति विग्रहः ॥ तावत्प्रलया प्रकारे वेदायस्यास्तौ स्याद्वयो
 वप्रमस्त्रियात् ॥ प्राकारो वरतः शालः प्राचीनो प्रोततो वृत्तिरित्यमरः ॥ भावापकः प्र
 रिहया किटको वलयो स्त्रिया मित्यमरः ॥ परितः स्वात्ता पिरिखा दुर्गवेदनं ॥ स्वातं स्वये तु
 परिस्वेत्यमरः ॥ अन्येष्वापदृश्यत इति ॥ अपि शङ्कात्वेनेर्प्रत्ययः ॥ प्रपरिखा परिसो
 सेपद्यमाना कृताः सागरा यस्योस्तौ ॥ अभूतज्ञावेष्टिः ॥ अविद्यमानं न्यस्य राज्ञः शा
 सने यस्य ॥ सां प्रन्य शासने उर्वी एकपरिभि वलशा सप्रनाया शनशा सति वा इत्यर्थः ॥ २६ ॥
 तस्येति ॥ तस्य राज्ञः मागधवंशे जाता मागधवंशजा ॥ तस्य म्याजने रिति उप्रत्ययः ॥

एतेनाभिजात्यमुक्तंदासिरायंपुरच्छदानुवर्तते॥ दाक्षीणः सरलो रुद्राः परच्छदानुवर्ति
व्यतिराश्रितः॥ तेनरुढंप्रासिद्धंतेननाम्नाअध्वरस्ययज्ञस्यदाक्षीणारव्यापनीवसुदक्षि
णाइतिप्रसिद्धापत्नीआसीत्॥ अवप्रुतिः॥ यज्ञो गंधर्वसस्यदाक्षीणञ्च सरस इति दाक्षी
णादासिरायं नाम जालिजादक्षस्वप्रायकलंतेदक्षंतेदाक्षीणाप्रतिगृह्येतिप्रुते॥ ३१॥ कच
व१ चवंतमिति॥ वसुधाधीपोऽदिनीपोऽहरोचेजतः पुरवर्गे अहति सत्यपिमनास्विन्यादृढः चित्ता
यापतिचित्तानुरतादिनिर्वधक्षमपेत्यर्थः॥ तथासुदाक्षीणया लक्ष्म्या च आत्मानं कचचवंतंभायो
वंतंमेनेतातवान्॥ कचचंश्रोणिभर्योरित्यर्थः॥ वसुधारित्यनेन वसुधायाचेतिगम्यते॥ ३२॥
तस्यामिति॥ सराजा आत्मानुरूपायां तस्यासुदक्षीणायां॥ आत्मानोजन्मयस्यासौ आत्मजन्मा
पुत्रस्तास्मिन्समसुकः यद्वा॥ आत्मनोजन्मनिपुत्ररूपेणोत्पत्तौ समुत्सुकः सरः आत्मात्वे
नामासीतिप्रुतेः॥ विलंघितं हनपुत्रप्राप्तिरूपंयेवोतैर्मनोरथैव कामैः प्रोभविष्यदितिभिः
कालंनिनाययोपयामासः॥ ३३॥ संतानेति॥ तेनदिनीदेनसंतः पत्यमेवार्थः प्रयोजनंयस्यतस्ये

संतानार्थाय संतुलनेऽत्यगोचर्यो संततो देवदक्षे चेति हेमः॥ विद्यये अठुष्टाव नायस्य
जादवतारिता स्वहस्ताद ॥ ३४ ॥ पिता जगतो लोकस्य जगत्लोकें गायु स्थिति हेमः॥
गुर्वधुर्जीरः सचिवे मुनिचिद्विपे निहता ॥ ३५ ॥ अथेति ॥ अथ धुरो वतरणं नंतरं पु
त्रकाम्यधातोरकारप्रत्ययः ॥ ततश्चाप ॥ तथा ते दंपती जया पतिराजादतादिति
वजायाशब्दस्यानिपातनात्साधुः प्रयतो भूतो दिधातारं वत्सरं समर्च्य सखलपु
त्रार्थि निरुपास्या इति मात्रिकाः गुरोः कुलगुरोर्वाप्रीष्टस्याश्रमं जग्मतु पुत्रपुपाया
दृपेक्षयेति शेषः ॥ ३५ ॥ स्निग्धं ति ॥ स्निग्धो मधुरो गंभीरी निर्दोषो यस्य तं एकस्य द
नमेकरथं प्राव विभावः प्रावरो रायः ॥ प्रवृषराय इति प्रत्ययः ॥ तं प्रावेरायं पयो वाहं मे
घं विद्युदैरावत विवृआ स्थिते ॥ आस्तौ जग्मतुरिति पूर्वरा संबंधः इरा आपः ॥ इरा
भवा कसुरासु स्यादित्यमरः ॥ इरा वात्समद्रस्तत्र ऐरावतोऽभ्रमातंग ॥ अचमातंगत्वञ्च भ्र
मत्वादभ्ररूपत्वादभ्ररूपत्वादीति क्षीरस्वामी प्रतस्वावे ॥ धारो दृश विद्युत्साहचर्यं च
वदते ॥ किंचि विद्युत ऐरावत साहचर्यं देव ऐरावती नृणां ऐरावतस्य ही ऐरावतीति क्षीरस्वामी

तस्मादुक्तं विद्युदेरावता विवेति ॥ एकरथारो हरो त्व कार्य सिद्धं दत्तं रत्नं तसौ
 मनस्यस्तु चयति ॥ ३८ ॥ मा भूदिति ॥ पुनः कथं भूतौ दंपती आसम्प्रीता भूतमास्ति वि
 हेतोः मां किं लुङ्गित्यासी रर्थं लुङ्ग नमा अगम इत्यगममप्रतिषेधः ॥ परिवेयपुरः
 सरोपरिमितपरिचारे अत्र भावविरोधात् तेजो विरोधात् सेना परिवृता विवास्थि
 तौ ॥ ३९ ॥ सेव्यमानविति ॥ पुनः कथं भूतौ मुखः शीतलवात्प्रियः स्यसौ ये वातेः पा
 लनिर्घासगंधभिः सर्जतस्त्वनिव्यंदगंधवद्विः प्राक्तसर्जतस्त्वत इति प्रावतः उक्तिरं
 तिविषयं तीत्युक्तिराः ॥ इगुपधेत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः पुष्यरेणा नामुक्तिरा
 सैराधूता मां वादीत्कं पिताः वनराजयो ये सौ की तै सेव्यमानौ ॥ अनेने शौत्य सौरभ्य
 मां वंचस्तु चितमिति भावः ॥ ४० ॥ मन इति ॥ रथेन मिस्वरोन्मुखे मेघध्वनिशंकपठिन
 मितमुखैस्तिर्यः ॥ दीर्घं किमिच्छुरेदिधाभिन्नाः शुद्धविकृतिभेदेन अविष्कृतावस्थायां
 च्युताच्युतभेदेन वक्ष्यन्ति धिदिचस्तत्सदृश्याकेका अपि दिधाभिन्ना इत्यच्यते अतएवं ह
 वक्ष्यं वादिनी रिति वक्ष्यः स्थानेभ्यो जातः वक्ष्यः तदुक्तं नासां कं वक्ष्यं तस्मात्तु जित्वा दंता

असंस्पृशः॥ वङ्गः सजायते यस्मात् स्यात्सुन्दर इति स्मृत इति सव तं जीकरां यादृशीः
तदुक्तं यानं गेन वदुं मयसो वतीति॥ मनोभि ररामाः मनसा प्रियकेः कृद्विके पयती
तिकेकाः मयूर वायः केका वाणी मयूरस्येत्यमरः॥ नाः केकाः श्ररां वता वि ति श्रो
कार्थः॥ ३८॥ परस्य रेति॥ विष्णुभाद दूरं समीपं यथा भवति तथा उक्तिं तं वर्त्मनै स्तोष
स्युदना वद्धदृष्टिषु कौतुकवसा द्रघासक्त दृष्टिषु त्यन्द ने रथेः प्रवृद्धा आसंजिता
दृष्टी नेत्रं स्ता दृष्टि नेत्रलोचनचक्षुर्न यशोयः॥ तेषां द्वंद्वे शुमिषु नेषु स्त्रीपुंसौ
मिथ न द्वंद्वमित्यमरः॥ पुमान् स्त्रियेत्येक॥ परस्य राक्षसा दृश्यं पश्यंतौ॥ द्वंद्व
राक्षसा मय्या नृगीषु सुदाक्षीणा सा दृश्यं दिल्लीक्षी सा दृश्यं मृगे रित्वत्वं विवेकं
॥ ४०॥ श्रेणीति॥ श्रेणी वंधां लि वधानाद्धेतोः अस्ते भां आधारस्तम्भ रहितो तोर
रां रं तोर रो स्त्री वहि दीरमित्यमरः॥ तत्र या स्त्रव स्थते तो तोर रा स्त्रव त वित
न्वद्धिः कुर्वद्धिश्चेत्यर्थः॥ उषेष्ठा व्यंजके वंशश्च प्रयोगाभावे पिगंगा प्रक्षेपः॥

कलनिहादेः अव्यक्तमधुरध्वनिभिः सारसैः पक्षिविशेषैः ॥ करैः कविद्वन्द्वमिताननो
 सारसौ गो नरैः पुष्करा रुयया दवः ॥ ४१ ॥ पवनस्यैतिगपार्थिः सिद्धिरासिनः अनकबला
 देवमनोरथसिद्धिस्तु चकस्यापवनस्यानकुबला इतथा दिग्भिः मुखे वाततुरगैः कोस्सेः र
 जोभिः अस्य स्यात्तलका देव्याः वटुनमुष्मी वप्पराज्ञोपयोस्तौ तथोक्तौ ॥ श्रीरसावेष्टुनरोभि
 नासुत इति वक्ष्यति च ॥ ४२ ॥ सरसी स्मृतिः ॥ सरसी सुविचिविष्टो न प्रीत तलकं मी संवृटने नशीतलं
 स्थनीया समनुकर्तुं शीलमस्येति न्यासात्तु कारिरां एतेन तयो रूकुष्टं स्त्रीपुंसजातीय
 त्वमुक्तं अरविदनाममोदमुपजिह्वतो घ्राणे न गृह्णातौ ॥ ४३ ॥ ग्रामेष्टीति ॥ आत्मविस्मृष्ट
 स्वदतेषु यूपो नाम संस्कृतः ॥ प्रष्टुं वद्वाय दारुविशेषः यूप एव चिन्तानियेषां तेषु ग्रामेषु अ
 मोधाः सफलाः पञ्चनो विधिनेष्टवर्ता पञ्चातुविधिनेष्टवानित्यमरः ॥ सुयजार्कः निरुप्रत्ययः
 आसिष्टः अग्नीर्विद्वान् आर्धः पूजाविधिस्तदर्थं द्रव्यमर्धं ॥ पादार्धं चेति प्रत्ययः ॥ बहुवि
 ध्यमर्धार्थपात्रं पादापवारिणी पदमर्धः ॥ अर्धस्यानुपदमन्तु अर्धस्त्रीकारानां भर्तृमियर्थः ॥
 पदस्य पश्चादनुपदं पश्चादर्थः व्ययीभावः ॥ अन्वगन्वक्षमनोरोगे अनुपदं क्लेशवमव्ययमित्ये
 मरः ॥ प्रतिगृह्णातौ स्वीकुर्वतौ ॥ ४४ ॥ हयं गवीनामिति ॥ ह्यस्मन् गोदोहोद्भवं वृत्तं हयं गवीनं ह्यः

पूर्वशुः तत्तु हेयं गवीने यत्तद्योगो देहाद्भवतमियमरः ॥ हेयं गवीना संज्ञायामिति निपातः तत्तद्यो
 एतमादाय उपस्थितानां योऽपि न दूषयामा रपत्नी स्वात्तुदिसमरः वयानां मार्गश विना
 नामधेयानि नामरूपा निमाभ्याधेयः स्वार्ये पद्यतौ दुह्यानीयादिना पद्यते द्विकर्मकत्वा ४५॥
 कविति ॥ व्रजतो गच्छताः शुद्धवेषयो रत्नलने पथ्ययोस्तयो सुदृश एतद्विस्तीपयोः हि मलिमुक्तयोश्चित्र
 चेद्रमसोरिवयोगे सति काव्यनिर्वोद्या अभिष्याशोभाया सीत् अभिष्यानामशोभयोरियमरः ॥
 आतश्रोपस उ इत्यु प्रत्ययः ॥ चित्रान् ~~स्वस्व~~ स्वस्वत्रविशेषः शिशिरापगमवैत्रोचित्रा पूर्णचेद्रम
 सोरिवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ तत्तमिति प्रियदर्शनं स्वकर्मकं स्थासो प्रियदर्शनः ॥ योग्यदर्शनीय इत्यर्थः ॥ भू
 मिपतिपत्नै तत्तदुत्तं वसु दर्शयन् लंघिता मन्त्रिवाहितमव्यध्वानं ननु वुनज्ञा ॥ वानवुधः सौम्य उपमा
 पमानेयस्येति विग्रहः ॥ इदं विशेषणं तत्तदर्शनित्वं पमायोगितेपेतस्य ज्ञातत्वं सूचनार्थं ॥ ज्ञात
 चाद्रिसुरावुधः इत्यमरः ॥ ४७ ॥ स इति ॥ दुप्रापय यशः दुःप्राप्यं मन्यदुर्लभं यशस्य सः त
 थातः प्रांतवाहनः दूरापगमात् ॥ कृतं युग्यमहिषा सखा महिषी सखा सजाहः सखीभ्यश्च जिति ॥
 उच्यते प्रत्ययः ॥ सहायो तरनिर्पक्ष इति भावः ॥ महिषी पटुरात्मीयादियमरः ॥ सराजासायं सायं
 काले संयमिना नीयमवतः ॥ तस्य महर्षे वसिष्ठस्य प्राप्ता पत्न्या प्रामः ॥ ४८ ॥ दिवा दृक् ॥ ४
 दा तमाश्रमं विशिनि विवचनं तैरैदिति ॥ वयं स्यान्तं तरादन्मस्मादु नादु पादतैः प्रया

गते समिधश्च कुशाश्च फल्गुनि च आहर्तुं श्री वसेवामिति समि कुशा न फल्गुना ह्यस्तैः ॥
 तर आति च ह्य इति ह ते रा उः पूर्वा दक्ष प्रत्ययः ॥ अदृश्ये दर्शनायाः यो भो उ अग्नि मिर्वेता
 तानिकैः ॥ प्रत्युवाताः प्रत्युद्वताः प्रवास्त तपो ये वा ते पस्वि न स्ते च पस्विभिः ॥ सर्वमा संप्रा
 व्या गच्छतामहि तानि नाम मन्यः प्रत्युवांतीति श्रुते ॥ पथा ह वा मे पितरं प्रो वितं वा स पुत्राः प्रत्या धां
 वंते व मे वाहिताग्नि ममन्यः ॥ प्रत्या धा वंते ते भ्यः फल्गुनि दासुणि चाह रन्नेति यथे तत्पुत्रेभ्य
 आहरन्नि ॥ तिता दृ गिति विशा य ॥ ४८ ॥ अर्कि र्गमिति ॥ नीवार गंत एवा न्यानिः नीवार इत्ये
 मरः ॥ भाग एव भाग धेय मंत्रः ॥ स प मा गपो ना म धेय इति वक्तृत्वा स्वार्थे भिद्ये य धेय प्रत्ययः ॥ भा
 ग धेयः करो वति रित्ययः ॥ तस्योचितैः अत एव डिट जानं परा शात्तानां ॥ परा प्रा तो डिट जो स्त्रि
 यामित्य मरः ॥ द्वार रो ध मि द्वारो ध केः मृगश्च मृगा स्तैर्मृगैः पुमान् स्त्रियेत्येक रो वः ॥ स विपत्नी
 नाम पत्नै र्द्वि वा की र्ग्या सं ॥ ५० ॥ संकांत इति ॥ संकांते मूल एव मूलैः संच ना वसाने मुनिक
 न्याभिः सकैः मिश्रत्वे वा ते जल ॥ ५१ ॥ वायेष पदं द्रुत त्यापितं ॥ स्यादा त्वात्त मा वा त्म वाय
 इत्य मरः ॥ विहं गानां पक्षे स्ता विप्र्यासा य विप्रं भा य समो विप्र्यास विप्रं भा वित्य मरः ॥ त दृशा संकक्षरो

उम्भिताः ललाः दृष्टकाः बालकक्षायस्मिन्तं ॥ अत्यार्थक प्रत्ययः ॥ ५१ ॥ आतपाययेति ॥ आ
 तपस्यापत्ययेप्रकाशोद्योत आत ॥ इत्यमरः ॥ अपगमे सति साक्षीताः राक्षीकृताः नीवारस्तृणा
 धान्यानियसुतासुनीवारस्तृणाध्यानी इत्यमरः ॥ ५२ ॥ टजानां परीणातानां अंगरुभूमिषु
 चत्वारभावेषु ॥ परीणातो टजो स्त्रिमित्यमरः ॥ अंगरांत्वानां निरुद्रति चामरः ॥ निषादिरुपविष्टे
 मगौ ॥ वर्तितो निष्यादितो रोमं यश्चर्वि चर्वणं यस्मिन्नामेतं ॥ ५३ ॥ अन्यथेति ॥ अन्यथि
 ताः प्रज्वलिताः होमयोग्या इत्यर्थः ॥ समिद्धेन वाहुतार्जुहोतीति वाचनान्न ॥ तेषामग्निनां पि
 ष्ठनैस्सूचकैः ॥ पिष्टुनो सूचकास्तु वित्यमरः ॥ पवनो हूते न भस्वते तस्मात्सा विक्षीपेः
 अहुतिगधेयेषामस्तीति गंधिनस्ते धूमैरात्मनो मुखानमनुष्यावाससं मुखान् अतिथी
 न पुनानेपुवीजीकृवीरं ॥ ५४ ॥ कुलकं ॥ अथेति ॥ अथा आश्रमप्राप्त्यनंतरं सराजायंतरं
 सारथिनियाता प्राजितायंतास्ततः क्षताच सारथिः सवृदाक्षीरास्थो चेत्यमरः ॥ त्वयंतः ॥ धुरं व
 रुतीति धूर्या पुग्माः व्यरोप इकाविति यत्ययः ॥ पूर्वहेतुर्धौरेयधुरीणाश्च धुरंधरा

इत्यमरः॥ अथानरथाप्मानविप्रामेयविनीताप्रमानक्रीदिश्याताप्यतांपत्नीरथाद्वी
 रो र्ययत॥ अवतरितवानस्वयंचाततरः आत्मानं चावसूरो हविष्मयेति स्तया देजनी
 जव इति मत्वमिता इत्स्व इति रुस्वः॥ दीर्घपाठे तु मितां रुस्व इस्व त्रैवाचि तविराग इत्यतो
 वेत्यु नुवत्येवास्थितविभाकाश्रयणाद्भूत जाव इति वृत्तिकारः॥ एवमुत्तरत्रापि ज्ञेया॥ ५४
 तस्मा इति॥ सभायां साधवः सभ्याः सभासदः सभास्तराः सभ्याः सामाजिकश्रावच इत्यमरः
 सभायाय इति यप्रत्ययः॥ गुप्तसभे हि याः अत्यंतनियमितेन्द्रियः मुनयः सभार्ययसजाय
 गोपुरे रक्षका यनीयते प्राप्यते विवक्षीतो॥ र्यो येनासौ नयः नीति सास्त्रे मवचक्षुस्तत्वा
 वेदकंप्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुवे अतएवार्हते प्रसुस्तायस्य ज्ञायत्यर्थः अर्हप्रस
 सायामिति राट्प्रत्ययः॥ तस्मै राजे अर्हणां पूजाचक्रुः विदधः पूजानमस्याऽवर्च्येति
 चा सपयौर्हणाः साम इत्यमरः॥ ५५॥ विधे रिति॥ सायंतनस्य सायं भावस्य॥ सायं चिरमित्या
 दिनाद्युप्रत्ययः॥ विधेर्जपहो माद्यनुष्ठानस्यांते॥ अवसाने अरुध्यतां त्वासीतं पश्चादुपवे

शिव

शोनोपासितं कर्म रीतः उपसर्गवशात् सकर्मकत्वं ॥ अवाप्त्येनामित्यादिनामित्यादिवदु
पद्यते ॥ तपेनिधिवाप्रीष्टं स्वाहं पास्वाहा देव्या ॥ अथाग्नयी स्वाहा चतुर्भुक्ती ये तमदभंवा
सितम् ॥ हविर्भुजमिव दर्शं समितुष्य कृशाग्न्यं कुम्भदन्नाक्षतपारिकः जपं होमं च कुर्वी
रगोर्नोमिवाद्यो द्विजो भवेदिति ॥ अनुष्ठानस्य मध्येऽभिवादननिषेधात् विधेरंतेददशेति
क्तम् ॥ अन्वासितं चात्र पतिव्रतधर्मत्वे क्तम् ॥ ततु कर्मो गविधेरंते इति कर्त्तुः समाप्ताभिधानात्
त ॥ ५६ ॥ तपरिति ॥ मागधीमगधाराजपुत्रीराज्ञीसुदक्षिणाराजाचेंयोरकथतीवारीष्टयो
पादान् ॥ अधीनजगृहः गृहीतवंतौ पादायं प्रपदं पादः पदं द्विश्चररोस्त्रियां तद्वर्ण्यं छुटि
केगुल्फौ प्रमान्यास्मिन्तयो रध इत्यमरः ॥ पादग्रहणमभिवादनं च कृतुरित्यर्थः ॥ स
मेतुपादग्रहणमभिवादनमिति सुभइत्यमरः ॥ गुरुपत्नी गुरुश्रक्तो रौ सोऽयसा
चतौ सुदक्षिणदक्षिणौ कर्मभूतौ प्रीत्यहर्षेणै प्रतिननेदतुः आर्षादीदिमिसे
भावयां च कुतुरित्यर्थः ॥ ५७ ॥ तमिति ॥ मुनिरतिशयं गतिष्य ॥ अतिरिच्य इति न्या

प्रत्ययः॥ आतिथ्यस्य क्रिया तथा शां तोरथ क्षोभेण यः॥ परिश्रमः रापुस्पतं तथो
 तं राज्ञ्यस्याम्यादिकं सत्यांगमेवाश्रमस्तत्र मुनिं मुनि तुल्यमिह रं त्रिद्वितीयं
 राज्ञ्ये कुशलं पप्रच्छ पूछते सुद्धि कर्म कतमि सुक्तं यद्यपि राज्ञ्ये शब्दः पुरोहि
 पे चागच्छतादिष्वंगत्वा द्राजकर्मवचनेः॥ तथाप्यत्र सप्तो गवचन उपपन्न ननु किं
 वं सप्तसंगेषु यस्य मे इत्युत्तरावरोधात्॥ तथाह मनुस्याम्यभापुरं रा द्वे कोश
 दंशे तथा सुहृत् सप्तैतां गितो केस्मिन् राज्यमुच्यते इति॥ तत्रावाह्य एव कुश
 ले एहो त्स्वत्तत्र बंधुमनामयं॥ वैश्ये ह्येमे समागम्य शूद्रमारेण्यमेव चेति
 मनुवचने सप्तपितृस्वराज्ञौ महानुभावहात् ब्राह्मणेन वितः कुशलप्रश्न
 एव कृत इत्यनुसंधेये यं अत एवोक्तं राज्याश्रममुनिमिति॥ ५८॥ अथेति॥ अथ
 प्रज्ञानं तं विजिता विपुरः विशेषेण जितान्य विपुराणि प्रविपत्तनानि येन स
 तथा वितशत्रुनगरः च दत्तां च क्रिरां वरः अथ॥ यत्तद्व्यनिश्चय एवमिति
 षष्ठी॥ पूः स्त्रीपुं स्त्री नगर्यं विसमरः॥ अथ पत्नी राज्ञः अथर्वणे अथर्ववेद

स्यनिधे तस्मिन्ने॥ पुरोऽमे अर्था अर्था दनपेतां॥ धर्मपथ्यर्था न्यायादनयेत इ
तियः प्रययः॥ वाचमादेव तु मुपक्रांतवान्निर्णयः॥ अर्थवनिधेरित्यनेन पु
रोहितकृत्वाभिज्ञात्प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते॥ यथा॥ ह
कामेदः त्रय्यां च देवनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः॥ अथर्वविहितं कुर्यान्
नित्यं शांतिकपो विवर्क इति॥ पा॥ उपपन्नमिति॥ हे गुरोः सप्तस्वे गवुः स्वाम्यादिषु
स्वाम्यामात्पसुहृतकोशराष्ट्रदुर्गवत्मानि च सप्तो गानीयमरः॥ शिवं कुशलं
उपपन्ने न नुयुक्तमेव॥ न न्ववधधारणे प्रसीधरण नुज्ञानुन प्रामंत्राण
नित्यमरः॥ कथं मित्यत्राह॥ यस्य मे देवीनां देवेभ्यः प्रागता नादुर्मितादीनां
मानुषीणां मनुष्याभ्यः प्रागतानां चौरभयादीनां उभयत्रापि तत्प्रागत इ
त्येव॥ टिक्का एभिस्तद्विषयः॥ आपदो व्यसनानां प्रतिहंता वारयिता सिप्र
त्राह॥ कामेदकः कृतासनो जलसंव्याधि दुर्मिद्विमरः तया॥ इति पञ्चविधं दे
वे मानुषे व्यसने तेषां त॥ प्रायुक्तकेभ्यः श्रेयरेभ्यः पौरेभ्यो राजवत्तनात् एधि
वीपविज्ञे भाजनराणां पंधधामते॥ ६०॥ तत्र मानुषाय त्प्रतीकार एमाह तवेति॥

मंत्रान्कृतवान्मन्त्रकृतसुकर्मपापमन्त्रपुण्यपुक्तिज इति विप्रः ॥ दूरापिराष्ट्र एव प्र
 शमिष्यारिभिः मन्त्रकृतो मन्त्राङ्गणं द्रुष्टुं प्रयत्नं कर्तव्यं तव मन्त्रैकतमिः ॥ ६१ ॥ प्रथमं
 लक्ष्यं तं मात्राभिदतीति द्रष्टुं लक्ष्मिदो मन्त्रं प्रत्यादौ श्यं त इव वयं मवसे मर्षाः
 किमेभिपिपयवकैरित्ति निराक्रियं त इव सुतेष्टा ॥ प्रत्यादेशादिना कृतारिष
 मरः ॥ तन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ॥ ६२ ॥ संप्रति देविकाय
 त्प्रातीकारमाह ॥ हविरिति ॥ दोहास्त्याविधिवद्ग्रीष्वावर्जितं प्रहृष्टिपुं हवि
 राज्यादिकं कर्तव्यं ग्रहो वर्षप्रतिबंधः ॥ अष्टिर्द्वैतद्विधातो वग्नरावग्नरा
 समाविष्टमरः ॥ अथ ग्रहो वर्षप्रतिबंध इत्यत्र पक्षयः तेन विशेषाधीनां विप्रुष्य
 तां सस्यानां धान्यानां अष्टिर्भवति ॥ अष्टिर्कृष्येण सस्यानमुपजीवयतीति भा
 वः ॥ अत्र मनुः ॥ आग्नेयांस्तुतीसाम्यगैर्गादिसामुपतिष्ठते आदिसा जाय
 ते अष्टिर्द्वैतद्वैतं प्रजास्तत् ॥ ६२ ॥ पुरुषेति ॥ आयुर्जिवितकालः स्यादिसमरः
 पुरुषस्य आयुः पुरुषायुः संवत्सरा तमिसर्यः ॥ शतं युवा पुरुष इति श्रुतेः ॥ अ
 चतुरेति सूत्रेण च प्रसयां ततो निपातः ॥ मदीया प्रजा पुरुषायुष जीवंतीति

पुरुजीवित्यः निरातंका निर्भयाः ॥ अतंको भयमापाकेति हलायुधः निरातयः ॥ अ
तिवृष्णादि इहिताम्नेति यत् ॥ तस्य सर्वत्र द्रुतवर्चसंतव व्रताध्ययनसंयुतिरित्येत
त्तवर्चसमिति हलायुधः ॥ ब्रह्मलो वचो ब्रह्मवर्चसं ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इत्यथ
त्ययः ॥ अतिवृष्टिरनावृष्टिस्तत्राभयकाश्रुकाः ॥ प्रत्यासन्नाश्च राजानः खड्गैर्ताडित
यः स्मृता इति कामदकः ॥ ६३ ॥ सयेति ॥ तस्माद्योनिः कारणा यस्य तेन ब्रह्म प्रवेश्य
रुणावयेवमुक्त प्रकारेणान्नित्यमानस्याऽनुध्यायमानस्य ज्ञात एव निरापदो व्यस
नहीनस्य मे संपदः सानुबन्धाः सानुस्यूता अविधिना इति यावत् ॥ कथं न स्युः स्यु
रेवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ संप्रत्यागमनप्रयोजनमाह ॥ किंत्विति ॥ किंतु तव हतस्या वध्वास्त
वायावधुर्जायास्तुवायेवेत्यमरः ॥ अहं ह्यसहसी अनु रूपा प्रजा संततिर्येन तं मा
सदिपाति रत्नानि स्रयत इति रत्नसूरयि ॥ सत्सु दिवेत्यादिना किं ॥ मेदिना नवतिन
प्रीणाति ॥ अवधातोरक्षरगतिप्रीत्याद्यर्थे बुद्धिपदेशादवप्रीणने इत्यर्थः ॥ रत्नसू
रपीत्यनेन सर्व रत्नेभ्यः पुत्र रत्नमेव श्राव्यमिति सूच्यते ॥ ६५ ॥ तदेव प्रतिपादयति ॥ न न

मिति॥ मतः परं मद नंतरं पंच न्यास्तसि सपिं ह विद्ये दारी नः पि ह दान विद्ये द मुने सता
 राः वंशे भवा वंश्याः पितरं स्वधृत्य व्ययं पित भोज्यो वर्तते तस्याः संग्रहे तयरा असक्ताः
 सतः श्राद्धे पित कर्मणी॥ पितृ दानं निनायः स्याच्छ्राद्धं तं कर्म सास्त्रत इत्यनरः॥ प्रका
 मनुजः पर्याप्त भोजनो न भवति॥ कामं प्रका मं पर्याप्त मित्यनरः॥ निष्क्रीणा ह्यायधनं
 किपदपि संश्रुत्वा तीति भावः॥ ६६॥ मत्सर मिति॥ मत मतः परं मद नंतरं अन्या रादि
 त्या नापचमी॥ दुर्लभ ममत्वं मत्वा मयाऽऽवर्जितं दंतं पयः पूर्वः पितृभ्यः स्वनिस्त्यास
 दुस्व जैक वोलं क वोलं मंदोलं विषु न दतीति त्यनरः॥ ६७॥ सोह मिज्याति॥ इज्या
 पागः ब्रजय जोर्भावे क॥ इज्याया विष्णुश्चात्मा दिगुच्छे तनः॥ प्रजा लोपे न संतत्यभा
 वे न निमित्तितः॥ कृतमी तनः सोऽहं लोक्य त इत्यलोकः॥ लो आसावलोक श्रेति॥
 लोका लोकश्च कृत्वा लच इव॥ लोका लोकश्च कृत्वा ल इत्यनरः॥ प्रकाश ते इति प्रका
 शोऽपि देव स एवा विमोचनात्॥ न प्रकाशत इत्यपुकाश्च पितृ मरा विमोचनात्॥
 पचाद्यच॥ अरुमीति शेषः लोका लोकप्यतः सूर्य संपकी बहिस्तमे व्यासाच प्रकाश
 श्चाप्रकाशश्चेतव्य॥ ६८॥ ननु तपो दानादि संपन्नस्य किमप्येत्येति याह॥ लोका

क

१६

तरेति॥ समुद्रात्पत्मादितिसमुद्रवः कारणांतपोदानेसमुद्रवोयस्यतत्तपोदानस
द्रवंप्रसापतत्तलोकांतरेपरलोकेसुरंसुखकरं सुद्रवरो भवाशुद्रवस्यासंततिसु
परत्रपरलोकेइहधलोकेशर्मरोशुखाय॥ शर्मशातसुखानिचेत्यमरः॥ भवतीतिशेषः
इ॥ तपेति॥ हेविधातः स्रष्टुः तपासंतत्याविहीनं अनपत्यं मांस्तेहस्तेनगास्वयमेवआत्मा
नोवोसंसिक्तं जलसेचनवर्द्धितं ध्यं अफत्तं॥ वेधेणमृतं अवकेरीचेत्यमरः॥ आश्रमे
व वृक्षकंदक्षपोतमिहस्वारक्षोरक्षकइतिभाव्ये॥ पश्यन्कथंत्वं न हृदयसेनपरितप्यसे
विधातरित्यनेनसमर्थो सन्नुपेक्षसइतिवगम्यते॥ ७०॥ असत्येति॥ हेभगवन्मेमम
अत्यंशरांपेतर्केष्टराअविवासास्यमज्जनरहितस्यानिर्वाणं निवृत्तौ मोक्षेविनाशोभ
जमज्जइतिपदवः॥ देतिनोगस्यअरुर्मर्मतुदतीतिः अरुद्रुमर्मस्यका॥ वृणोऽस्त्रिया
मीर्मसुः॥ अरुतुदंतुमर्मस्यगितिचमरः॥ विध्यरुयोस्तुदइतिस्त्रियाप्रत्ययः॥ अरु
दिषादित्यादिनाभुमागमः॥ आनालंगजवेधनस्तभमिव॥ तौत्रंवेणुकमात्मानं वं
धस्तभइत्यमरः॥ असत्यासोऽमराक्यापिहादुःखयस्मिन्नततअवेहिदुखतुदुख

जनकं विद्मि त्यर्थः ॥ निर्वीरो नरायण ॥ नित्रीणि गजकर्माणी प्रातःकाठरे ॥ तदु
 क्तं ॥ अरुं देवस्य योगेन सर्वीणादान कर्मणा संतत्या पितृलोका नो शोभित्वा
 परित्रजेत् ॥ ७१ ॥ तस्मादिति ॥ हे तात तस्मात्पेतका दृष्टा तपया चुच्ये मुक्तो भ
 वामि ॥ कर्मणि लट् ॥ तथा तं प्रकारमित्यर्थः ॥ संविधातुं कर्तुं मर्हसि हि यस्माकार
 णात् ॥ इक्ष्वाकूणां इक्ष्वाकुवंश्यानां कोर्यः सूर्यवंश्यानां ॥ तदा जन्ता दह स्वाशो
 लुक् ॥ तेषां दशये दुःशपे र्ये सिद्धयस्यादयता ॥ इक्ष्वाकूणां मित्रि शेषे वष्टी ॥
 ननलोकोत्यादिना कच्छो मे वष्टी निवेधात् ॥ इतीति ॥ इति राजा विशापितः
 स विजयति ज्ञानाभ्यासा संसार पारं गच्छतीति ज्ञेयी ॥ असंगतो ॥ इगुपधाक्तिः ॥
 नो विस्तुलस विधः महर्षि देवर्षि ब्रह्मर्षि परमर्षि राजर्षि को प्रचार भेदादिति त
 रत्न केशः ॥ ध्यानेन स्तिमिरे लोचने यस्य ध्यानस्ति लोचन निष्पत्ताक्षः स नक्षरा
 मात्रं सुप्तमीनां हृद इव तस्थो ॥ ७३ ॥ स इति ॥ समुनिः प्रसाधानेन चित्तैकाग्र्येण

भाविताशुक्रांतकरणाः सनभुवोमर्तुर्नपत्यसंततेः यत्तस्मिन्कारणं सन्तानप्रति
बंधकारणमपश्यत्॥ आथानंतरं तदेनपंप्रज्जवोधं यत्॥ स्वदृष्टं ज्ञापितवानि
त्यर्थः॥ एनमिति गतिवृद्धीत्यादिना आरीकर्तुः कर्मत्वम्॥ ४४॥ पुरेति॥ पुरां पूर्व
राक्रमिद्रुपस्यायसंसेव्यर्द्धिप्रतिभुवमुदिश्य॥ पाश्यतो गमिष्यत्तवप
थिकत्यतरुघार्यामाप्तितासुरभिः कमधेनुरालीततत्रस्थितेत्यर्थः॥ ४५॥ ततः
किमित्यत आह॥ धर्मलोपेति॥ ऋतुः पुष्यं रज इति यावत् ऋतुः स्त्रीकुसुमेपि चे
त्यमरः॥ ऋतुनानिमित्तेन स्नातां राज्ञीसु दक्षिणां धर्मं नृत्तमिगमनं क्षस्यत्तो
पात्तभाषातयद्रयंतस्मात्तु संस्मरन्॥ मृदगादेव तं प्रियं हृतं मधुतुष्य
थम्॥ प्रदाक्षिणानि कुर्वति विज्ञातां श्रवणसु सी निति शः स्त्रात्॥ प्रदाक्षिणकि
याहीयां प्रदाक्षिकरणा योग्यायां तस्यां धेत्वा त्वसाधु प्रदाक्षिणा दिसत्कारं नाचरः
नाचरितवानसि॥ अतिव्यासत्ता हि विस्मरंतीति भावः॥ ऋतुकात्वा विममनेमनः

अतुकात्मिणीमीस्यात्स्वदानिरतः सेदति॥ अकरो दोषमाह पराशरः अतु
 स्मातोतयो भार्यस्वस्थः सन्नोपगच्छति॥ वानगोद्यापराधेन वध्यते न नश्ये
 य इति ६६॥ अवजानासी॥ यस्मान्काज्जा अवजानासीति रस्करोषि अतः का
 रणात्मसूतिममसंतति अनाराध्य असेव विप्रीत्या तव प्रजा नम विष्यतीति साधुरमि
 शणप॥ प्राप आक्रोशो॥ ६७॥ कथं तदस्माभिन्नश्रुतानित्याह॥ स इति॥ अश्रुवरोहे तुमाह॥
 कीदृशं तदि ग्वारो आकाशं गंगायाः मेदाकिन्याः स्नोतसि प्रवाहे नदतिरा दायमाने सति
 राजन सपापो न त्वया श्रुतः सारथि नान च श्रुतः॥ ६८॥ अस्तु प्रसुते किमापातमिदं ब्राह्म
 णेति मिति॥ तदवज्ञानात् तस्याः धेनो रवज्ञानात्॥ अवमानात्॥ आत्मनः स्वस्य आत्मा
 मिष्टं तमं दसितं मनोरथं॥ आप्रोते सैतानात्तुः ईकारश्च सार्गं संसृतिवंधं विद्धि माहि हि
 यतः॥ सज्य पूजा व्यतिक्रमोऽसि कर्मणोऽप्येयः प्रतिवधाति॥ ६९॥ तर्हि मत्वा तामारोध्य
 सापिकथं चिदागमिष्यतीत्याशानकर्तव्येत्याह॥ हविष इति॥ सा सुवमिदि दानी दीर्घं रात्रं
 चिरकात्साध्यो यागविशेषायस्य तस्य प्रचेतसो वसुणो हविषे दध्या ज्यादि हविरर्थं न

जं

जंगपिहिततद्वारं भुगावसुद्धद्वारं भुजं गैसर्पेपिहिमाद्यादितं द्वारं यस्य तत्तथा अतोदुः
प्रेवेशपातालमधि तिष्ठति पाताले तिष्ठति तीत्यर्थः ॥ अधिष्ठाता सां कर्मतिकर्मत्वं ॥
८० ॥ तर्हि का गतिरित्यत्राहुः ॥ सुतामिति ॥ तस्यासुरभेदिनां तदीया सुतासुरभेः प्रतिनिद्ध
कृत्वा सुचिः शुद्धः सह पत्न्या वर्तत इस्त्रीकः सन् ॥ न धृतश्चेकप्रत्ययः ॥ दुहः कपधास्य
निकपप्रत्ययः ॥ धश्चांतादेशः ॥ ८१ ॥ इतीति ॥ इतिवादिना वदत एव ह्येतर्हवनशील
स्य ॥ तन्नेति तन्प्रत्ययः ॥ अस्य मुनेराहुतीनां साधनं कारणं नन्दतीति व्युत्पत्त्या नदि
नी नाम ॥ अनिद्या अगर्ह्या प्रासात्ताधे नुः वनादाववृते प्रत्यागताः ॥ भव्याक्षेपो न विष्णु
त्याः कार्यसिद्धेर्हितक्षरणमिति भावः ॥ ८२ ॥ संप्रति धेनुं विप्रि नष्टि ॥ तत्ताटे ति ॥ पत्त
ववस्निग्धावासोपाटलाचलंध्यायामेतद्विशेषणं योज्यं ॥ तत्ताटे उदयो यस्य सत्
ताटोदोदयस्तं जामुग्गमीषद्वक्रम ॥ अविष्कृतं कुटिलं मुग्गं द्विवकमितीत्यमरः ॥ ओ
दितश्चेति निष्ठातस्य नत्वम् ॥ श्वेतरोमाराये वा कस्तं विभ्रती न वं वा शी न विभ्रती संध्य
वास्थिता ॥ ८३ ॥ भुवामीति गको से न ईषु दुलेन ॥ कवचीसी इति वकारात्कादेशः

अवभृथा अवभृथा स्नानादपि नेत्रेण दृष्टे नवत्स स्यात्ते के न दर्शने न प्रवर्तिना प्रवहता प्र
 सवेराक्षीराभिस्स्यंदेने भवमभिवर्धे। तीसिंचंतीकुट्टामिव ऊर्ध्वं आपीनाय स्यात्साकुंडो
 द्धी ऊर्ध्वस्तु क्रीवमीपी नमित्यमरः॥ अत्र ऊर्ध्वं सोऽनर्ह्यनर्ह्यदेशः॥ बहुभ्रातृरू
 धं सोऽहीषिति इति॥ ८५॥ यजः करौ रिति॥ तुरो धूतैः रंतिकात्समीपे गात्रस्य रात्रिः
 दूरं रंतिकार्ये भ्याद्वितीया चेति चकारात्पूचमीरजसां करौः महीक्षयते ईष इति
 महीक्षिततस्य तीर्थानि केर। जातां तीर्थानि वेकाजां शुद्धिमादध्याना कुर्वीणा एते
 नवापव्यं स्नानमुक्तम्॥ डिक्तं च मनुना॥ अग्नेयाभस्मना स्नानं अवगाह्य तु वारु
 गोरजः स्मृत इति॥ ८५॥ तामिति निमित्तज्ञः प्राकुनश्च स यो निधिवा शीघ्रः पुंसं दर्शने
 यस्यास्ताज्यो नैह दृष्ट्वा आश्रयितं मनोरथं॥ नृपुंसके भावे क्तः॥ तत्र उर्वेध्यं सफलं प्रा
 र्थनं यस्य स तत्र उर्वेध्यं मानोरथमिदं॥ यजयितुं योग्यं याज्यं पार्थिवं पुनरब्रीत्॥ ८६
 अदूरं रिति॥ राजनं आत्मनः॥ कार्यस्यासिद्धिं अदूरवर्तिनीं श्रीं च भाविनीं विगणय विद्धि॥ य
 द्यतः कारणा कल्याणी मंगलमूर्तिः॥ वक्रादिभ्यां श्रुति इति॥ इयं धेनुः नाम्नि कीर्ति

तएवकायितेसत्येवडिपस्थिता॥८०॥वत्यवृत्तिरिति॥वनेभवंवत्यंकंदमूलफलादिकं
वृत्तिराहयोयस्यतथाभूतःसन्नइमांगासस्वतसदाआप्रसादविच्छेदनेत्यर्थः॥आत्मा
नस्त्यकर्तुरनुगमनेनानुसारेण अभ्यसनेनअनुयातुराभ्यासेनविद्यानिवप्रसादयतुं
प्रसन्नाकर्तुमर्हसि॥८८॥गवानुसाराप्रकारमाहप्रस्थितायधीति॥प्रस्थितायांप्रतिष्ठेयाः
प्रयाहि॥समवप्रविच्यःस्थःइत्यात्मनेपदं॥स्थितायांनिवृत्तगतिकायांस्थितिमाचरे
स्थितिकुरुतिष्ठेत्यर्थः॥निवृत्तमयांडिपतिष्ठायानिषीदडिपविश॥विध्यर्थेत्तोऽ॥पीत
मंभोजयेस्यापीतांभासित्यामपःपिवेःपिव॥८९॥वधूरिति॥वधूर्जयाभक्तिमतीप्र
यातासतीगंधादिभिरर्चितामेनांगांप्रातरातपोवनात्॥अनेतुअनुगच्छतु॥आ
र्चनीयादायांपदद्वयमेतत्॥सायमपिप्रत्युद्गतेप्रत्युद्गच्छेत्॥विध्यर्थेत्तोऽ॥९०॥इ
तीति॥इत्यनेनप्रकारेणत्वमाप्रसादपर्यन्तांअर्चनीयामिविद्योःरित्यस्यैवमा
विकलात्॥असमासत्वम्॥अस्याधेन्यापरिचयीपरःशुश्रूषापरोभवतेतवअविद्य

मस्तु विष्णुस्याभावोऽस्तु अग्नयं विभक्तीत्यादिनाऽर्थाभावेऽव्ययीभावः पितृव्यपुत्रिणां
 सत्पुत्रिणां सत्पुत्रवतां प्रशंसाया मिति रिति निप्रत्ययः ॥ धुर्यमेत्येया सिद्धे ह्यप्रीर
 र्थे लिङ् ॥ द्विङ्गीत्याकारे स्येकारादेशः ॥ लृप्तदृशो भवत्युत्रोऽस्त्विति भावः ॥ ८१ ॥ तथे
 ति देशकाचनोदेशोऽग्निऽसं विधिः काचोऽग्निहोत्रावसानसमयः विप्रीष्टदेशकलो
 सन्नेमाकर्षज्ञानमव्याहृतमिति ॥ जानन अतएव प्रीतिमान्प्रीष्टऽनेवासीसन ॥ द्या
 वंतेवासीनोऽप्रीष्ट इत्यमरः ॥ सराजासपरिग्रहः सपत्नीकः ॥ पत्नीपरीजनादानमृत
 शायाः परिग्रहा इत्यमरः ॥ आनतो विनयनममर इत्यर्थः ॥ साप्रीतुरादेशीतुर्गुरोरादेशमा
 ज्ञातयेति प्रतिग्रहस्वीचकार ॥ ८२ ॥ अथेति ॥ अथप्रदोषरात्रोदोषत्रोविद्वान् ॥ विद्वान्
 विपाप्रीदोष इत्यमरः ॥ सूतवाक् सत्यवाक् प्रियं सत्यं च सूतमिति हत्तायुधः ॥
 स्रष्टुः सुनर्वृत्तपुत्रोऽग्निः ॥ अनेन प्रकृतकार्यं निर्वहकत्वं सूचयति ॥ ८३ ॥ जिज्ञीतप्रियं
 उदितरो भंविशं पतिमनुजेभ्यः ॥ द्यौर्विशौ वैश्यमनुजावित्यमरः ॥ संवेसाय स्वाया

याविससर्ज अज्ञापयामास ॥ स्यान्निद्राशयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपीत्यमरः ॥
८३ ॥ सात्यामिति ॥ कल्पवित् व्रतप्रयोगाभिज्ञो मुनिः तपः सिद्धौ सत्यामपितपुसेव
राजयोज्ञाहारसंपादनसमर्थसत्यपीत्यर्थः ॥ नियमापेक्षया तदा प्रभृत्येव व्रतचर्यापेक्ष
या अस्य राज्ञो वन्यामेव संविधीयते नैऽयेति संविधां कुशादिशयनसामग्री ॥ आतश्चोप
सर्ग इति कप्रत्ययः ॥ अकवत्तदिचकार के संज्ञायामितिकर्मत्वं ॥ कल्पयामास ॥ ८४ ॥
निर्दिष्टमिति ॥ सराजा कल्पपतिना मुनि कुबलेभ्य देरा वारीकेन निर्दिष्टं परां सात्याम
ध्यास्य अधिष्ठाय तस्या मधिष्ठाने कसेत्यर्थः ॥ अधिष्ठादित्यादिना आधारस्य कर्म
त्वं कर्मणि द्वितीया ॥ प्रयतोभियतः ॥ परिग्रहः पत्नी द्वितीययोः स्येति सतथोक्तः ॥ कुशा
नां शयनं शंविष्टः सुप्तः समतस्य वारीष्ठादीष्वारामध्यनेनाऽपररात्रौ वेदपाठेन नि
वेदितमवसानयस्यास्तां निनाय ॥ गमयामास ॥ अपररात्रावध्ययने मुनिः ॥ निष्ठां
तेन परिश्रितो ब्रह्माऽधीत्य पुनः स्वयेय ॥ नचापररात्रमधीत्य स्वपेदिति नैः ॥ तमश्च

प्रहर्षिणीवत् प्रसन्नातदुक्तम् ॥ नमो ज्योतिषादपतिप्रहर्षिणीये ॥ २५ ॥ इति श्रीम
 होपाध्यायलोकाचलामल्लिनाथसूरिचिरितायां रघुवंशमाख्यायां संजीवित्या
 प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥ रामराम रामराम रामराम रामराम रामराम रामराम रामराम

४१

१२